

Н.М. Абдукадыров^{1*} , **Б.Р. Найманбаев²** ,
С.С. Калдыбаева¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Қазақстан, Шымкент қ.

*e-mail: nurjigit.85.kanuni@gmail.com

ОСМАН ИМПЕРИЯСЫ МЕН ОРТА АЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫ АРАСЫНДА МӘДЕНИ ЖӘНЕ РУХАНИ БАЙЛАНЫСТАРДАҒЫ ҚАЖЫЛЫҚТЫҢ РӨЛІ (XIX-XX ғғ.)

XIX-XX ғасырлардың тоғысында Осман империясы мен Орта Азиядағы түркі-мұсылман халықтарының арасындағы саяси, әлеуметтік және мәдени салаларда байланыстар тереңдей түсті. Осман империясының сұлтаны Ислам әлемінің халифі және қолдаушысы ретінде Орта Азиядағы түркі-мұсылман халықтарын қолдап отырды. Анадолы мен Түркістан түркілерінің арасында қарым-қатынастардың бір бағыты – мәдениет пен рухани саладағы байланыстар болып, бұл салада Қажылық сапардың маңызы өте зор болды. Қажылыққа келген ортаазиялық мұсылмандар Осман империясында ұзақ уақыт қалып, мұнда Ислам руханияты мен мәдениетімен терең танысты және діни білімін тереңдетті. Жинаған мәліметтері мен алған білімін өз еліне барған соң мәдениет пен рухани тәрбиеге және діни білімге пайдаланды. Ұсынылып отырған ғылыми мақалада, Осман империясы мен Орта Азия халықтары арасында мәдени және рухани байланыстардың дамуында Қажылықтың рөлі тарихи тұрғыдан қарастырылады. Ғылыми мақаланың тақырыбы мәселенің нақты қырын айқындап – яғни Қажылықтың мұсылман халықтары арасындағы мәдени және рухани байланыстардағы рөлі мен үлесін көрсетеді. Зерттеу жұмысының мақсаты – Осман империясы мен Орта Азия халықтары арасындағы мәдени-рухани байланысты дамытудағы қажылардың қызметін зерттеу болып табылады. Сондай-ақ Осман империясы мен Түркістандағы түркі халықтары арасында Пантүркизм идеясы мен панисламдық идеологияның дамуындағы Қажылықтың орны мен үлесі зерттеледі. Осман империясы мен Орта Азиядағы түркі-мұсылман халықтары арасындағы мәдени-гуманитарлық қарым-қатынастар тарихы бойынша жаңа ғылыми талдаулар жасалады.

Түйін сөздер: Осман империясы, Орта Азия, қажылық, түркі халықтары, мәдениет, дін, ислам.

N.M. Abdukadyrov^{1*}, B.R. Naimanbayev², S.S. Kaldybayeva¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²South Kazakhstan State Pedagogical University, Kazakhstan, Shymkent

*e-mail: nurjigit.85.kanuni@gmail.com

The role of pilgrimage in cultural and spiritual ties between the Ottoman empire and the peoples of Central Asia (XIX-XX centuries)

At the turn of the 19th–20th centuries, a new stage of political, social and cultural relations began between the Ottoman Empire and the peoples of Central Asia. The Ottoman Sultan, as the caliph of the Islamic world and a supporter of Islam, always supported the Turkic-Muslim peoples of Central Asia. One of the closest ties between peoples was cultural and spiritual relations, and an important role in this area was played by the Muslim pilgrimage – the Hajj. The Central Asian Muslims who made the pilgrimage stayed in the territories of the Ottoman Empire for a long time in order to deeply study the Muslim culture and Islamic teachings. Back in the country, they used their materials to develop Muslim culture and spiritual knowledge and provide religious education. The article discusses the role of the Muslim pilgrimage in the development of cultural and spiritual ties between the Ottoman Empire and the Turkic-Muslim peoples of Central Asia. The topic of the scientific article reflects a certain aspect of the problem – this means the role and contribution of the Muslim pilgrimage in cultural and spiritual ties among Muslim peoples. The purpose of the research work is to study the activities of pilgrims in the development of cultural and spiritual ties between the Ottoman Empire and Central Asia. It also studies the place and contribution of pilgrimage in the development of the idea of pan-Turkism and pan-Islamic

ideology among the Turkic peoples of the Ottoman Empires and Turkestan. A new scientific analysis is being carried out on the history of cultural and humanitarian relations between the Ottoman Empire and the Turkic-Muslim peoples of Central Asia.

Key words: Ottoman Empire, Central Asia, hajj, turkic peoples, culture, religion, islam.

Н.М. Абдукадыров^{1*} Б.Р. Найманбаев², С.С. Калдыбаева¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Южно-Казахстанский Государственный педагогический университет, Казахстан, г. Шымкент

*e-mail: nurjigit.85.kanuni@gmail.com

**Роль паломничества в культурных и духовных связях
между Османской империей и народами Средней Азии
(XIX-XX вв.)**

На рубеже XIX-XX веков начался новый этап политических, социальных и культурных отношений между Османской империей и народами Средней Азии. Османский султан как халиф Исламского мира и сторонником Ислама, всегда поддерживал тюрко-мусульманских народов Средней Азии. Одним из самых тесных связей между народами было культурно-духовные отношения, и важную роль в этой области сыграл мусульманское паломничество – Хадж. Среднеазиатские мусульмане, совершившие паломничество, надолго оставались на территориях Османской империи, чтобы глубоко изучать мусульманскую культуру и Исламских учений. Вернувшись в страну, они использовали свои материалы для развития мусульманской культуры и духовного знания и обеспечения религиозного образования. В статье рассматривается роль мусульманского паломничества в развитии культурных и духовных связей между Османской империей и тюрко-мусульманскими народами Средней Азии. Тема научной статьи отражает определенный аспект проблемы – это значит роль и вклад мусульманского паломничества в культурных и духовных связях среди мусульманских народов. Целью исследовательской работы является изучение деятельности мусульманских паломников в развитии культурных и духовных связей между Османской империей и Средней Азии. А также изучается место и вклад паломничества в развитии идеи Пантюркизма и панисламистской идеологии среди тюркских народов Османской империй и Туркестана. Проводится новый научный анализ по истории культурно-гуманитарных отношений между Османской империей и тюрко-мусульманскими народами Средней Азии.

Ключевые слова: Османская империя, Средняя Азия, хадж, тюркские народы, культура, религия, ислам.

Кіріспе

XIX-XX ғасырлар тоғысында Осман мемлекеті мен Орта Азия халықтарының арасындағы мәдени-рухани байланыстардың басты бағыты – Қажылық болды. Тарихи шегініс жасасақ, XVI ғасырдан бері Мекке мен Медина Осман империясының құрамына өткен соң мемлекет барлық Қажылық жұмыстарды өз бақылауына алды. Қажылыққа әлемнің әр бұрышынан жыл сайын дәстүрлі түрде Қажылық сапарды орындау үшін мұсылмандар жиналды. Тақырыптың мазмұны мен хронологиясы көрсетіп тұрғандай, Орта Азия яғни Түркістан мұсылмандарының Қажылық сапарға баруы өте белсенді сипат алды. Орта Азиядағы түркі-мұсылман халықтары сан түрлі кедергілерге қарамастан Қажылық сапарды өз мүмкіндігінше орындап отырды және «Қасиетті орындарға» зиярат етуді дәстүрлі түрде сақтап қалды.

Ресей билігі өз құрамында болған Қырым, Еділ бойы мен Сібір, сондай-ақ Кавказ бен Түркістан мұсылман халықтарының «Қасиетті

орындарға» баруына, яғни Меккеге қажылыққа сапарды орындауға қатысты әр кезеңде әр түрлі саясат ұстанды. Онда егер Осман империясымен саяси байланыстар нашар болса, қажылыққа тосқауыл қойды, ал керісінше байланыс жақсы болса кедергі келтірмеді. 1877-1878 жылдары болған орыс-түрік соғысынан кейін Ресей мен Осман империясы арасында байланыс жақсы болды, сол үшін қажылық байланыстарға айтарлықтай кедергі болған жоқ. Осылайша, уақыт өте келе Ресей мемлекетінің Исламға және оның ең маңызды діни әдет-ғұрыптарына қатынасында белгілі бір тәжірибе жинақталды.

Ал, Осман империясының Орта Азиядағы түркі-мұсылман халықтарына жақындығы мен байланыстары ғасырлар бойына жалғасып отырды. Соның бір бағыты Осман мемлекеті мен Орта Азиядағы түркі халықтарының арасындағы мәдени-гуманитарлық байланыстар болып, ол XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырда дамыды (Saray, 2000:18-19). Бұл кезде түркі халықтарының арасындағы мәдени және рухани байланыстардың дамуына Қажылықтың орны

мен рөлі жоғары болып, оған әрине Осман мемлекеті ерекше ықпал етті. Орта Азиядан келген қажыларға Түркияда жақсы жағдай жасалды. Қажылық парызын орындаушыларға қосымша терең діни білім берілді. Ислам қағидалары мен оған негізделген діни идеология насихатталды. Әрине, мұның өзіндік саяси астары бар еді. Олай топшылаудың себебі, мәдени-рухани байланыстар Анадолы мен Түркістанды өзара жақындастырушы құрал ретінде қызмет етті. Мұндай жақындықты жалғастыруда әрине Қажылық сапардың рөлі өте ерекше болды.

Материалдар мен әдістер

Ұсынылып отырған ғылыми мақаланы дайындауда, әр түрлі деңгейдегі деректік материалдар қолданысқа енді. Оның ішінде, архив материалдары мен архив материалдарының негізінде құрастырылған құжаттар жинақтары, естеліктер мен деректік құндылығы жоғары саналған материалдар ғылыми жұмыстың мазмұнын ашуға көмектесті. Тақырыпты зерттеуде бірінші кезекте Түркия Республикасының Президенті жанындағы Мемлекеттік архивтер басқармасына қарасты Османлы архивінің материалдары. (BOA. DH. MUİ, BOA.A. MKT. MHM) пайдаланылды. Келесі кезекте, осы Османлы архивінің материалдары негізінде жинақталған құжаттар жинақтары қолданылды. Оның ең негізгісі Осман мемлекеті мен Түркістан арасындағы байланыстарға арнаған құжаттар жинағы болып табылады (Belgelerle Osmanlı-Türkistan, 2004: 1-10).

Зерттеу жұмысында, кеңестік және ресейлік архив құжаттарының негізінде дайындалған материалдар мен құжаттар жинақтары да дереккөздер тартылды. Олар мазмұнына қарай біршама алуан түрлі және әрқайсысы белгілі бір дәрежеде түркістандықтардың қажылық мәселесіне және қажылардың көзқарастары мен ұстанымдары туралы зерттеуге мүмкіндік береді (Авшарова, Бенедиктова, 1940:35-40). Сондай-ақ, Орта Азия мұсылмандарының қажылық сапары туралы Ресей әкімшілігі кезіндегі Түркістан туралы жазылған деректі материалдар жинағы көптеген тың мәліметтер береді (Туркестан в имперской политике, 2016: 5-10). Келесі кезекте, түркістандық мұсылмандардың Қажылық сапары мен «киелі жерлерге» зиярат етуі туралы деректік материалдар қатарында империялық Түркістанның мерзімді басылымдары ерекше материалдық құндылыққа ие. Ең алдымен өлкедегі негізгі ғылыми және мерзімді танымдық басылым – «Туркестанский сборник» жинағының деректік

құндылығы өте жоғары. атап өткен жөн. Мұнда қажылардың баруы мен олардың қайта оралуына қатысты мәліметтер жарияланып отырған (Gökalp, Eyyüroğlu, 2018: 74).

Ғылыми тақырыптың методологиялық негізін айқындауда бірінші кезекте отандық ғылымда қалыптасқан методологиялық принциптер мен заманауи ғылыми көзқарастар мен ұстанымдар негізге алынды. Келесі кезекте, Осман мемлекетінде сыртқы саясат пен діни идеология және мәдениет теория ретінде де, практика ретінде де қарастырылды. Тақырыптың теориялық негізі ретінде діни мен мәдениеті бір болған халықтар арасындағы байланыстар мен олардың даму жолын анықтайтын және айқындайтын құндылығы жоғары пікірлер мен тұжырымдар басшылыққа алынды.

Сонымен бірге, Қажылықтың орны мен рөлі туралы жекелеген шетелдік және отандық авторлардың жаңарған принциптері мен тұжырымдары сондай-ақ, теориялық ұстанымдары назарда болды (Айлин, 2021:296). Зерттеудің ғылыми әдістеріне жалпы тарихи процесс пен оқиғаларды және оларды құрайтын факторларды, оның алғышарттары мен себептерін айқындайтын, сондай-ақ уақыт ағымына сай өткен тарихты зерделейтін тарихилық принципі негізге алынды. Сонымен бірге, Қажылықтың тарихы мен қажылардың мемлекеттер мен аймақтар арасындағы байланыстарын реттеуде тарих ғылымының басқа да дәстүрлі әдістері қолданыста болды. Бұдан тыс, Қажылық кезіндегі империялық, исламдық және түркілік идеяның көпшілік санасындағы көріністері мәселесін зерттеу кезінде пәнаралық әдістер, оның ішінде әлеуметтік тарих пен тарихи психологияға негізделген әдістер қолданылды.

Нәтижелер мен талдаулар

Осман империясы тарапынан түркістандық мұсылмандарға қолдау.

XIX ғасырда Осман империясының сұлтандары мұсылман халықтарының діни бірлігіне назар аударды. Мұндай саясат негізінен Танзимат реформаларының екінші кезеңінен, яғни Қырым соғысы аяқталғаннан кейінгі кезде басталды деуге болады. Ғасырлар бойына Ислам дінінің халифтері саналған түрік сұлтандары Осман империясының құрамында болған арабтар мен Балқандағы мұсылмандардан бөлек Шығыстағы Ауғанстан, Шығыс Түркістан, Үндістан және Иран елдеріндегі мұсылмандарға жылы көзқараспен қарап, оларды өз жанына тартты.

Осының негізінде Ислам діні аясында түрік сұлтандары мұсылман әлемімен жаңа қарым-қатынастар орнатуға қол жеткізді. Ислам елдерінің басын біріктірген түрік сұлтандары мақсаты бірінші кезекте мұсылман халықтарының арасында өзара ынтымақтастықты арттырып, келесі кезекте олардың бір-біріне саяси, әлеуметтік және мәдени қолдау көрсетуін қамтамасыз ету болды (Васильев, 2020:216-220).

Келесі кезекте, Осман мемлекетінің элитасы дәл осындай мақсатпен Ресейдегі мұсылман халықтарын да басты назар ұстады. Бұл кезде Ресей империясының құрамында болған түркі-мұсылман халықтары дербес қимылдар жасай алмағандықтан, түрік билігі оларға жан-жақты қолдау көрсетуді қажет деп санады. Соның негізгі бағыттарының бірі ресейлік мұсылмандардың Қажылық сапарды орындауда жан-жақты қолдау көрсетуі болды. Мұндағы басты ерекшеліктердің бірі – Ресей империясының құрамындағы түркі халықтарының тек діни тұрғыда ғана емес, сондай-ақ тілдік, мәдени және этникалық тұрғыдан жақын болғаны басшылыққа алынды.

Географиялық және тарихи-мәдени тұрғыдан сан түрлі атауларды иеленген Орта Азия географиясы Осман империясы үшін Түркістан және Тұран даласы деген атаулармен де белгілі болды. Сондықтан, деректер мен ғылыми зерттеулерде Орта Азия Түркістан деген атаумен аталып келеді (Belgelerle Osmanlı-Türkistan, 2004: 10-15). Түрік сұлтандары бұған дейінгі кезеңде Орта Азиядағы Қоқан, Хиуа хандарымен, Бұхара әмірлерімен саяси қарым-қатынаста болып келген. Осы байланыстар енді саяси, діни сипатта жалғасын табатын болды. Осыған орай, түріктер нақты істерге көшіп, Орта Азиядағы мұсылман халықтарды діни тұрғыдан қолдап, оларға мүмкіндігінше қолдау көрсетуді көздеді. Түп тамыры, мәдениеті мен діні бір түркі халықтарының бір-бірімен жақындығы арта түсті. Мәселен, Осман империясының сұлтаны Абдулазиз (1861-1876) таққа отырған кезден бастап Түркістаннан Осман еліне келген ғалымдар мен зиялы азаматтарға барынша қолдау көрсету қажеттігін кеңінен насихаттап отырған (Lewis, 2004:141). Мұндағы басты мақсат, Орта Азиядағы түркі-мұсылман халықтарымен жақын болу, олармен байланысты мүмкіндігінше нығайту және сол арқылы тұрақты байланысты орнату болды.

Аталған дәстүрді Абдулазиз сұлтаннан кейін таққа отырған II Абдулхамит сұлтан да жалғастырды. Сұлтан және халиф II Абдулхамит (1876-1909) осман үкіметіне (Порта) Орта Азия мен Ресейден келген қажыларға ыстық ықылас пен

бауырмалдық ілтипат көрсетуді тапсырды. Осының негізінде түріктер түркістандық қажыларға мейлінше қолдау көрсетіп, қонақүйлерден орын беріп, қамқорлық танытты, қажылардың ризашылығын алды (Şakir, 2009: 8-11). Түрік тарихшыларының ойынша, мұндай ынтымақтасудың мақсаты бірінші кезекте «Халифке арнайы дұғалар арнау», болса, екіншіден түркі халықтарын бір-бірімен жақындастыру болған. Түркістаннан қажылыққа барған көптеген қажылар Ыстамбұлда біраз уақыт қалып отырды. Қажыларды түрік астанасында қызықтырғаны Ыстамбұлдағы мәдени және тарихи орындарды кезіп, сондай-ақ аса бай кітапханаларда өз діни сауаттарын арттыру болатын. Өйткені, қажылыққа келген адамдардың көп бөлігі қарапайым ауыл молдалары мен өз туған жерінің аузы дуалы және беделді азаматтары болды. Осы тұста қазақтардың да Мекке асып Қажылыққа аттанып отырғанын айта кеткен орынды (Мұхтарова, 2009: 12-13).

Қажылыққа ниет білдірушілерге Осман мемлекеті көбінесе Иран жері арқылы бағыт алған азаматтарға да қолдау көрсетті. Ортаазиялық қажылар Тегерандағы Осман консулдығына тіркелгеннен кейін ғана Меккеге сапар шекті. Тегерандағы Осман империясының консулдығы қажыларды қарсы алатын орын саналды. Сонымен бірге, Тегерандағы консул арқылы осман билеушісінің атынан арнаулы сыйлықтар жоғары шендегі және өз елінде абыройлы қажыларға табысталды. Осы мүмкіндікті пайдаланып, Тегерандағы түрік консулы Түркістанда болып жатқан саяси жағдайлармен танысып, тиісті ақпарат жинап, жиналған мағлұматтарды Ыстамбұлға жіберіп отырды.

Орта Азиядан шыққан түркі-мұсылман халықтары арасынан қажылық сапарға жол тартушылардың белгілі бір бағыты мен жолы болды. Зерттеушілердің көрсетуі бойынша олар бірнеше бағытты құраған. Табиғи жағдайларға байланысты ол өзгеріп отырған. Дегенмен, оның ең негізі 3-4 бағыты сақталған:

Бірінші бағыт – су жолдары арқылы жүріп отырған. Бұл бағыт – Қара теңіз жағалауындағы Сухуми, Батуми, Потти, Феодосия, Керчь, Новороссийск, Херсон, Одесса және кейде Севастополь порттарынан басталды. Мұнда негізгі жол Қара теңіз бен Жерорта теңізі арқылы өтеді. Бұл бағыт бойынша Ресейдің оңтүстік аудандарымен Қара теңізге еніп, ол көбінесе Одессаға, одан соң Ыстамбұлға, Ыстамбұлдандан Александрия портына барып, осы порттан ары қарай Суэц каналына түскен. Суэц каналы арқылы Қызыл теңізге жетіп, Қызыл теңізден Жиддаға одан ары қарай

Қасиетті Медина мен Мекке қалаларына жеткен (Нуриманов, 2019:81). Бұл бағытта Одесса порты маңызды роль атқарған. Оның басты ерекшелігі бұл порттан көбінесе дәулетті адамдар өтетін болған (Брилев, 2020: 135-136).

Екінші бағыт – Кавказдық бағыт болды. Бұл бағыт «Закавказье» деп аталып, онда – негізінен Арабияға барар жолда қасиетті қалаларға тоқтап өтетін болған. Бұл бағытпен Қажылыққа аттанушылар Кавказдың сыртымен, Иранның солтүстік жағымен, Керманшах арқылы өтіп, одан кейін қазіргі Ирак мемлекетінің Ханекин қаласына аялдап, сол қаладан Бағдатқа қарай өтіп шығыстағы қасиетті қалалар Кербела, Неджефтен араб шөліне еніп Меккеге жеткен. Бұл жол негізінен өте ауыр бірақ, тиімді болған.

Үшінші бағыт «Орта азиялық» деп аталып, ол – Орта Азия, сондай-ақ Сібір мен Орал мұсылмандары үшін ең қолайлы жол саналды. Дегенмен, бұл бағыт өте ауыр саналды, себебі, ол теңізбен де күрлықпен де жүріп отырған. Ол бойынша бірінші Бұхара немесе Самарқанға барады. Одан ары Ауғанстанда Мазари-Шарифке, одан Кабулға, Кабул арқылы Пешеварға өтіп, Карачи, яғни қазіргі Пәкістан мен Үндістан жері арқылы Үнді мұхитына, ал Үнді мұхитынан Қызыл теңіз арқылы Жиддаға жетіп, ары қарай Мекке мен Мединаға келген. Зерттеушілердің пікірінше ортаазиялық мұсылмандардың қажылық жолдары уақыт ағымына қарай ауысып отырған. Дегенмен, басты бағыттар осы жолдар арқылы өткен (Нуриманов, 2019:83).

Көріп отырғанымыздай, Орта Азия халықтар арасынан қажылық парызды орындау ешқашан оңай болған жоқ. Сан тармақты жолдардың ауыртпалығына қарамастан, мұсылмандар қажылыққа аттанып отырды. Мұны түсінген осман билігі Түркістаннан, жалпы Орта Азиядан сапар шеккен қажыларға қажылық жолды оңайлататын, Түркістан қажылығын реттеп отыратын, қажылардың сәтті орналасуы үшін бірнеше шаралар өткізді. Атап айтатын болсақ: 1895 жылдың 1 желтоқсанынан бастап Орта Азия, Ауғанстан, Үндістаннан келген қажыларға визалық алым 20 курушка дейін төмендетілді. Орта Азия мен ауғандық қажылардың біразында төлқұжаттары болмауына байланысты олардан паспорт талап етілмеді (Васильев, 2000:356).

Қытай мен Ресей мұсылмандарына да Осман мемлекеті ерекше ықылас танытты. Мәселен, Сұлтан II Абдулхамит Ыстамбұл қаласының Шехреманетіне (Шехреманет-муниципалитет) менеджері мен денсаулық сақтау министріне қажылықтың медициналық, денсаулық сақтау

және санитарлық жағын қадағалауды бұйырды. Сонымен қатар, XX ғасырдың басынан бастап Хиджаз теміржолы арқылы мұсылмандардың келуіне көптеп жағдай жасалды. Мұның арлығы II Абдулхамиттің қажыларға көрсеткен басты қолдауы болды. Осы бұйрықтан соң Бұхара мен Қашқардан келетін қажылар саны өсті (Абидулин, 2008:125-127). Қажылыққа келушілерді бақылау мақсатында Хиджазда «Мысыр» компаниясының кемелері жұмыс жасап, тиісінше Орта Азиядан, соның ішінде Қашқардан арнайы тағайындалған ұстаздарға қызмет етті.

Сонымен бірге Хиджаз билеушісіне Орта Азиядан келген қажыларға ауруханалар мен басқа да қажетті орындар ұйымдастыру туралы бұйрық беріліп, нәтижесінде қажылар медициналық көмекпен қоса баспана мен азық-түлікті де тегін алу құқығына ие болды. Алайда, аталған көмек көрсететін медициналық орталықтардың барлығы бірдей қанағаттанарлық жағдайда жұмыс істей алмады. Өйткені бұл бастама Осман қазынасына бірталай шығындар алып келді.

Қажылықтан Түркістандық қажыларға сыйлық ретінде діни мазмұндағы кітаптар, Құран Кәрім, исламдық аса құнды жәдігерлер сыйға тартылды. Сонымен қатар, Қажыларға қолдау көрсетудің қолайлы әдістерінің бірі ресейлік құжаттарды тіркеу болды. Ресейлік төлқұжаттың болуы Осман мемлекетіндегі консулдықтарға рәсімделу деп саналды. Бұдан тыс маңызды қолдаудың бірі – Қажылыққа келіп ақшасы таусылған азаматтарға қаржылай көмек те көрсетілді. Мысалы 1910 жылы Бұхарадан келген бір топ қажыларға еліне қайту үшін қаржылай қолдау көрсетілген (BOA. DH. MUi. 53-1/24 29 Kanun-ı Evvel 1325). Сол сияқты, 1904 жылы Әндіжаннан келген қажылар арасынан да осындай жағдайлар орын алған еді (BOA.A. MKT. MHM No : 524/14: 28 Şevval 1321).

Осман империясында Түркістан теккелері (такиелері)

Бұл кезеңде Ыстамбұл мен Осман империясының басқа да қалаларында пайда болған Орта Азия мигранттарының қауымдастығы аса назар аударарлық жағдайда болды. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Орта Азияның ислам өкілдерінің көп бөлігі, атап айтқанда Бұхаралық қажылар Осман мемлекетінде жергілікті халықтың көп бөлігі қоныстанбаған империяның жерлерінде тұрақты өмір сүруге, яғни қалған өмірін Осман империясының аумағында өткізу үшін сонда қалып та жатты. Осман империясының үкіметі де жаңа иммигранттар-

ды өмір сүріп, сіңісіп кету үшін керекті қажеттіліктермен қамтамасыз етіп, қолдау көрсетіп отырды. Бұл азаматтар Осман империясының Ыстамбұл, Бурса, Кония, Алеппо, Иерусаалим, Мекке қалаларында көптеп кездеседі (Çetin, 2017:272-273).

Қажылық пен қасиетті зиярат жасау кезінде Түркістаннан ұзақ әрі қиын сапарға ниет етуші қажылардың демалуға арналған аялдамаларындағы «теккелердің» көмегі өте үлкен болды. «Теккелер» негізінен шөл далада кездескен мөлдір бұлақ сияқты өмірлік маңызы ерекше сипаты бар түнейтін немесе аялдайтын орын болды. Теккелер деп отырғанымыз қажылардың ұзақ жолдан келіп орналасып тынығатын және арнайы демалатын орны болды. сонымен бірге Календерхана деген атаумен аталған Сұлтанахмет, Аюб және Сұлтантөбе деп аталатын теккелердің атқаратын негізгі қызметі Орта Азиядан келген қажылар мен қонақтардың тынығып демалуына жағдай жасауы тиіс болды (Sarınaу, 2019:1-18).

XIX ғасырдың соңғы ширегінде Ыстамбұлға тоқтайтын жолаушы қажылардың аялдамаларының қауіпсіз екендігі және мейлінше жағдай жасалғандығы туралы ақпараттар қажыларға Осман империясына аяқ баспай тұрып-ақ, өз Отандарында болған кездерінен хабардар болды. Шындығында да осындай «Календерханалар» түрік мемлекетінің территориясында кеңінен таралып, барлық құрылған орындарымен біртұтас Календерхана желісін құрған еді. Осы себепті барлық ағымдар сияқты сопылық ағымның да бір формада қажылық жасау жолының бойында құрылған осы теккелерге тікелей және жанама түрде болсын өз әсерін тигізгені анық байқалады (Çetin, 2017:184).

Қажылық маршруттағы басты пункттердің бірі – Ыстамбұл қаласында шоғырланған теккелерімен танымал болды. Осы кезеңде Осман империясының астанасында ауғандықтардың – 1, Қазан татарларының – 1, Үндістан мұсылмандарының – 3, Өзбектердің – 4 теккелері бой көтерді. Салыстырмалы түрде алғанда, осыған қарай отырып, түркістандық мұсылмандардың арасында өзбектер Қажылыққа баруда белсенді болған. Бұлардан тыс сырттан келетін мұсылмандар Таяу Шығыстың біраз қалаларында аялдау үшін теккелер салдырған. Мысалы, Иерусалим қаласында да Үндістан мұсылмандарының, Өзбектердің және Ауғандықтардың бір-бірден теккелері болса, Каир қаласында Үндістан мұсылмандары мен Өзбектердің теккелері орналасты. Үндістан мұсылмандарының, Өзбектердің және Қазан татарларының теккелері сонау Қасиетті

Мекке мен Медина қалаларында да болды және аталған қалаларда Үндістан мен Орта Азиядан келген қажыларға көмек көрсетті. Қасиетті Мекке қаласында қазақтар арасынан шыққан қажылар да теккелер мен әлеуметтік орындар салған. Олардың арасынан атақты Құнанбай қажы, Нүрпейіс қажы және қазақтан шыққан басқа да қажылардың қаржысына салынған үйлер мен демалыс орындары болған (Қырғызбай, 2018 2-3).

Қажылардан бөлек Түркістаннан келген жолаушылар мен саудагерлер үшін өзбек теккелерінің қызметі ерекше болды. Өзбек теккелері түркістандық қажылардың, қонақтар мен зиярат етушілердің тұруы мен азық-түліктерін толықтай қанағаттандырып отырды және кейіннен өзбек теккелерінің саны да уақыт өте арта түсті. Бұхаралық меценаттар мен ауқатты адамдардың қолдауымен салынған теккелер қажылық жасау бағытында белгілі бір уақыт аралығында салынды (Zarcone, 2008:52-58). Жолаушы қажылар теккелерде қалағанынша тұра алатын.

Қажылар мен түркістандық мұсылман жолаушылар өз елінен арнайы текке шейхіне бағалы сыйлықтар мен бұйымдар сыйға тартты. Шейхтар да тұрмысы төмен болған қажыларға сыйлықтар тарту етті. Сонымен бірге жергілікті шейхтар көмекке мұқтаж түркістандық қажыларға ақшалай қолдау көрсетіп те отырды. Теккеде жолға шыққан қажылар үшін қой малы құрбандыққа шалынды. Әсіресе Қасиетті жұмада теккеде аялдайтын қонақтар саны көп болды (Grace, 1980:130-139). Теккелердің функциясы мұнымен ғана шектеліп қоймай, Түркістан мен Анадолы халықтарының, түбі бір түркілердің арасындағы діни, рухани байланыстарды жаңғыртып дамытуда айтарлықтай үлес қосты. Бұл қалаларда тиісінше шығыстық мұсылмандар, ашып айтқанда османдық, түркістандық сонымен бірге үндістандық қажылар кездесіп, мұсылмандар арасында сенімді қарым-қатынас орнады.

Қажылық маршруттың пункттерінде салынған теккелер түркістандықтар мен Түркістанды өзінің тарихи Отаны ретінде сезінетін османдық түріктер арасындағы өзіндік тығыз мәдени-гуманитарлық қатынас орнауы мен жақындасуы үшін маңызды орын болып саналды. XIX ғасырда Ыстамбұл қаласында Үскүдар, Сұлтанахмет аудандарында түркістандықтар құрған теккелер Түркістандықтар мен Османлылар арасындағы мәдени және дипломатиялық байланыстарды дамытуда маңызды рөл атқарды (Науіт, 1999:6). Ыстамбұлдағы түркістандық теккелерді Орта Азиялық қажылар тұрғызған десе, бұл теккелер-

дің барлығының құрылуы мен олардың қызмет етуіне, Осман империясының айтарлықтай орасан зор көмектескені жасырын емес. Ислам дінінің халифі саналған осман сұлтаны түркістандық мұсылмандардың да сүйіспеншілігі мен зор сеніміне ие болып, Түркістан мен өзге де аймақтардан келген қажылар үшін қажылық сапарының оң болуына жағдай жасауға тырысты.

Түркі руханиятын жаңғыртуда Қажылықтың орны

Осман мемлекетінің діни істер жөніндегі басқармасы Шейхулислам тарапынан түркістандық қажылардың діни дәстүрлері мен олардың ұстанатын мәзхабына баса назар аударған жоқ. Ең маңыздысы сунниттік бағытта болуы жеткілікті еді. Тиісінше, аталған кезеңде Орта Азия мұсылмандарының көпшілігі сопылық ілімді ұстанғаны белгілі. Түркістан өлкесінің қажыларының барлығы өз діни ұстанымдары мен бағытына қарамастан Осман империясының астанасына келіп, сол жерде айтарлықтай уақыт тұруы керектігі айқындалды. Сондай-ақ, Ыстамбұлдан Мекке қаласы мен барлық қасиетті орындарды, тарихи қалалары мен ауыл-аймақ, орындарына тоқтап өтуге ынтық болды. Түркістан мұсылмандары көбінесе қажылыққа сапар шегу үшін көп жағдайда ең алдымен Ыстамбұлда жинақталатын болған. Айта кететіні, қажылыққа баратындардың арасында османдық түріктер сияқты түркістандық мұсылмандар сопылықты берік ұстанды. Сол сияқты, қазақ қажылары да сопылық бағытты жақсы ұстанды. Қажыға барған қазақтар арасында сопылықты ұстанғандар көп болған (Құрманбаева, 2016:1-3). Бұл жерден XIX ғасырдың соңында түркі халықтарында сопылық ілімнің кең таралғаны көрінеді, ал сопылық ілімді ұстанатындар Аллаға құлшылық етуге шыққан барлық мұсылмандарға көмектесу өздерінің парызы деп санайды (Zagson, 2011:205).

Сонымен бірге, түркістандық қажылардың Ыстамбұл арқылы сапарға шығуы қауіпсіздіктің кепілі болғанын да айтқан жөн. XIX ғасырда басында Ыстамбұлдан қажылыққа аттанғандардың арасында Түркістандағы діни адамдардың Осман империясына арнайы мақсатта жіберген миссияларымен келген елшілері де болды. Бұл елшілер Ыстамбұлға мемлекеттік қызметпен қоса мұсылмандық парыздарын да өтегілері келді. Елшілердің арасында қажылыққа бару жоспарында болмағандары болса да, түріктер тарапынан жақсы қарсы алынды.

Қажылыққа барған қазақтардың да өз орны болды. Қажылыққа барған ортаазиялық түркі

халықтары арасында қазақтардың саны аз болса да, қазақтардың қажылыққа деген ниеттері ерекше еді. Мединаға қажылыққа барған қазақ мұсылмандары сол қалада білім алып жатқан қазақ балаларымен жолығып, шәкірттердің жергілікті жерде медресе салу туралы ұсыныстарын қабылдап, барынша қаражат жинап, отанына оралғаннан кейін де қаржылай қолдау көрсеткен. Мединада білім алған қазақ балаларының өздері де туған жерге келгеннен кейін осы медресе есебіне халықтан қаражат жинаған (Смағұлова, 2015:110-118). Осының арқасында қазақ қоғамында, ел арасында діни сауаты жоғары және білімді азаматтар көбейді.

Қырғыздар, қазақтар, түркмендер, қарақалпақтар, тәжіктер, яғни Орта Азияның түркі-мұсылман халықтары Ислам дінінің дәстүрлерін белгілі бір дәрежеде ұстанып, өздерін мұсылман ретінде көрсетті. Тиісінше, осы халықтар арасында қазақ халқы ешқашан да әлемде діни фанатизіммен танылған жоқ. Бұл тұжырым шетелдік және отандық тарихшылар еңбектерінде айтылады (Лаумулин, 2019:472). Салыстырмалы түрде тәжіктер, өзбектер сонымен бірге түркістандық ауған мұсылмандар Ислам дінін терең ұстанды. Аталған жағдайларды Ресей империясы жүргізген статистика да растай алады. Ислам дінінің негізгі міндеттерінің бірі болған Қажылықты уақыт өте Ресей билігі мемлекеттік саясатпен байланыстырып қойды. Себебі, ел арасында қажылар арасынан тыңшылар шығып жатыр деген қауесет таралды.

Расында да, қазақ халқы Түркістандағы басқа ұлт өкілдері сияқты Ислам дінінің түрлі бағыттары мен тармақтарына кіріп, терең ұстанбады. Отандық және шетелдік зерттеушілердің пікірінше қазақ халқы ұстанған Ислам дінінің басқа халықпен салыстырғанда өзіндік ерекшелігі, ежелгі тәңіршілдік пен ортағасырлық сопылық ілімнің араласқан синтезі деп тұжырымдайды. Десек те, қазақ халқы арасында да Қажылыққа бару міндет деп саналып, қажылыққа барған адамдар «Қажы» деп аталды (Смағұлова, 2015:112).

Қажылық сапардан келген мұсылмандардың қоғамда беделі артып, олар «Қажы» деген атаққа ие болды. Қазақ қажылары және сонымен бірге барлық түркістандық қажылар Ыстамбұл мен Тегеранда берілетін әр түрлі көмекпен шектеліп қалмай, Осман империясының сұлтан кітапханасындағы кітаптар мен басқа да танымдық материалдарды алып қайтты. Бұл кітаптарда діни, адамгершілік, моральдік және рухани тақырыптарда көптеген мәліметтермен қоса Ис-

лам дінінің қағидалары да баяндалған еді. Сол уақытта әкімшілік тұрғыдан Түркістан Ресейге бағынышты болғандықтан қажылар алып келген кітаптарды бақылаудан өткізіп, сыйлық ретінде өздерінде қалдырған. Мұны білген Ресей әкімшілігі мұндай кітаптардан қауіптен бастады. Билік түркістандық Қажылардың Осман мемлекетінің идеологиясымен улануы мүмкін деген күдікпен қарады. Сондықтан, мұсылмандардың қажылыққа баруына кедергі келтіру мақсатында дін істері тарапынан арнайы кітаптар мен материалдар жариялады (Erşahin, 1999:235).

Осы орайда, Ресей империясының түркістандық қажыларға өзіндік саясатының болғанын айта кеткен жөн. Бұл саясат бірінші кезекте Патша үкіметінің діни саясатымен байланысты болды. Ресей империясындағы діни ахуал 1860-1870 жылдары Түркістанды жаулап алғаннан кейін Ислам дінін ұстанатын халықтардың саны артқан соң өзгерді. Екіншіден жоғарыда аталғандай, Қажылық сапар Ресей мен Осман империясының саяси қатынастарына да байланысты еді. Анығын айтқанда Ресей империясы мен Османдықтар арасындағы қатынас нашарлаған кездері қажылық сапарға шығу да қиын болды. Алайда, Ресей үкіметі XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас жағында Ислам дінін ұстанушы халықтардың қажылыққа аттанушыларына айтарлықтай қарсылық танытпады. Мұнда Дала және Түркістан өлкесіндегі халықтар негізінен Ислам дінін ұстанушылар болғандықтан діни нанымдары билік тарапынан бақылауда ұсталды (Литвинов, 2015:398-399).

Қажылық, дін, идеология.

Осы орайда, қажылық сапардың Ресей билігінің саясатымен байланысты екенін ерекше атап өткен орынды. Түркістан аймағының «алғашқы құрушысы» атанған генерал-губернатор К.П. Кауфман қажылықты елден тыс жерлерге кетуге байланысты діни іс-қимыл ретінде реттеу керек деген саясатты ұстанды. Түркістан басшыларының ойынша біріншіден, Қажылыққа бару Түркістанда діни фанатизмнің артуына және Ресейге қарсылықтың өршуіне әкеліп соқтырады деген пікір басым болды. Екіншіден, қажылыққа толығымен рұқсат ету Түркістан өлкесінде діни идеологиялық сипаттағы әр түрлі ағымдардың келуі мүмкін деген қауіп болды. Үшіншіден, елге Шығыстан, климаты ыстық аймақтардан эпидемиологиялық және әр түрлі аурулардың таралауына әкелуі мүмкін деп ойлады. (Литвинов, 2015:398-402). Сондықтан, кей жағдайда Қажылыққа барудың өзі қиындықтар тудырып отырды.

Түркістандағы жергілікті отарлық билік Ислам дінінің өкілдерін шейхтер мен молдаларды маңызды саяси күш ретінде қарастырмаса да, олар өлкенің мұсылман қауымымен болып жатқан процестер мен оқиғаларды мұқият қадағалап отырды. Ішкі істер министрлігінің саясаты болса керісінше, бағынышты мүфтиаттар мен империя мұсылмандарының діни жағдайын басқаратын мемлекеттік орындар арқылы мұсылман халықтардың өмірін қатаң бақылауда ұстады. Жоғарыда айтылғандарды есепке ала отырып, Түркістан өлкесінің әкімшілігі мұсылмандардың қажылықты реттеуден мүлде бас тартпады. Себебі, қажылыққа қатысты қатаң нормативтік-құқықтық заңнамалар ресейлік тәртіпке әлі де наразы ортаазиялық Ислам дінін ұстанушылардың қарсылығын тудырады деп сенді. Екінші жағынан, егер қаласа, Түркістан өлкесінің мұсылмандары қажылыққа өздері-ақ рұқсатсыз да заңнамаларсыз бара алатын еді (Литвинов, 2014: 53-57).

Қажылықтың осылайша құқықтық жағынан орынға қойылуы көбінесе Орта Азия мұсылмандарының Ресей билігіне деген көзқарасын жақсартып, оларды мұсылман парызын орындап Меккеге қажылыққа баруға көзқарасы мен талпынысын арттыра отырып, барлық жағдайларды сабырлы да байсалды есепке алуды үйретті. Ислам діні мен мұсылмандар және қажылардың сапары бойынша жағдай XX ғасырдың алғашқы жалдарынан бастап қана өзгерістерге ұшырады. Ислам дінін ұстанушылардың қажылық сапарын бақылауда жиналған тәжірибені, сонымен бірге Орта Азия мұсылмандарының Ресей тәртібіне кіріптарлығын есепке ала отырып, Түркістан генерал-губернаторы Н.А.Иванов 1901 жылы облыстық кеңсе дайындаған қажыларға арналған ережені бекітті. Аталған нормативтік-құқықтық акт билік пен мұсылмандардың қажылыққа деген көзқарасын жан-жақты жөнге келтіре отырып ол Түркістан мұсылмандары арасында қабылданды.

Патша үкіметінің де қажылық сапарға қатысты қандай саясат ұстанғанын анықтау қиын емес (Anisimov, 2023: 554). Бастапқы уақытта қатаң заңдарымен мұсылмандардың құлшылығы мен орындалатын тиісті мұсылмандық міндеттерін орындалуы мен парызына тосқауыл болғанымен, кейін қажылықтың ешқандай саясатқа қатысы жоқ екенін түсініп, арнайы заңнамаларды қабылдады. Тіпті қажыларға төлқұжат жасатылып, құжаттармен қамтамасы ету жолға қойылды. Осының арқасында түркістандық мұсылмандар үшін қажылыққа бару біршама оңайлады. Бұған XX ғасырдың алғашқы жылдарынан бастап Бірінші

Дүниежүзілік соғысқа дейінгі жылдары әр жыл сайын жүздеген, тіпті мыңдаған мұсылмандардың Қажылыққа аттанғанын көруге болады.

Өз кезегінде қажылық сапардың Анадолы мен Орта Азия түркі-мұсылман халықтарының арасындағы қарым-қатынастардың халықаралық сипаты да болып, ол маңызды болып саналды. Басты мәселе түркі халықтарының ынтымақтастығы мен олардың дін жағынан бірігуі еді. XIX ғасырда Осман мемлекетінің құлдырап келе жатқанын пайдаланып, еуропалық державалар түріктерге жан-жақтан қысым көрсетті. Осман империясына қауіп төндірушілердің арасында бірінші орында Ресей империясы болды. Сол себепті аталған діни идеологиялар халықаралық қатынастарда батыс елдеріне, соның ішінде Ресей мен Британияның назарын аудармауға тырысып, мүмкіндігінше жасырын түрде жүргізілді (Набиев, Гафаров, 2012:40).

Осылайша, Осман мемлекетінің Орта Азияда Ислам дінін ұстанушылармен байланыстарын, яғни түріктер мен түркістандық түркілердің мәдени-гуманитарлық байланыстарын сақтаудың ең жақсы әдісі – Қажылық сапар болып, көптеген мәселелер осы арқылы реттеліп отырды. Мұндай қатынас пен саясат әу-бастан белгілі болды. Мұнда негізінен әуелде саяси-идеологиялық байланыстар бірінші орында болып, мәдени-рухани интеграция келесі орында болды.

Қажылар арасында қоғамда әр түрлі орын иеленген азаматтар, оның ішінде танымал тұлғалар болып, олар сапар кезінде Қажылық жолдар арқылы, Осман империясының аумағына келіп байланыстарды дамытты. Олардың арасында саясаткерлер, тиісті бір миссияны орындаушылар, барлаушылар және басқа да мемлекетаралық істермен айналысушы тұлғалар болды. Олар Осман мемлекеті мен Орта Азия мұсылмандары арасындағы тығыз және құпия саяси тақырыптарда жұмыс істеді (Салиев, 2019: 129-131). Бірақ, бұл мәселе өз алдына жеке тақырыпты құрағандықтан, біз зерттеу жұмысында мұндай тақырыптарға тоқталмаймыз.

Тақырыптың мазмұны көрсетіп отырғандай, мұнда негізінен қажылар арасынан діни адамдардың, молдалардың, білім адамдарының, тарихшы-зерттеушілердің қызметі маңызды болды. Осы бағыттағы азаматтар мен тұлғалардың қызметінің арқасында, яғни Қажылық сапардан алып келген танымдық материалдары мен арттырған білімі түркі халықтары арасында мәдени ықпалдастықты, діни бірлік пен тарихи тамырластықты, халықтың сауатын ашуды дамытты. Мұндай қажылардың еңбектерін пайдаланып

Осман империясының қажылық арқылы Ортаазиялық немесе түркістандық түркі-мұсылман халықтарымен өзара мәдени қарым-қатынас орнатып, тіпті олардың арасынан осман сұлтанының хаттары мен исламдық ынтымақтастық туралы хабарлар таратқанын аңғаруға болады.

Дегенмен, мұның да өз кезегінде кедергілері табылып, онда Қажылық кезінде Орта Азия мұсылмандары мен Осман империясының арасындағы рухани қатынастың дамуы оның қарсыластары болған Англия мен Ресейге ұнамады. Еуропалық державалардың, әсіресе британдық елшілер мен тыңшылар османдықтарды барлық мұсылман әлемімен біріге отырып, шетелдік үстемдікке қарсы көтеріліске алып келеді деп күдіктенді. Оның себебі ретінде жоғарыда айтқандай, діни адамдардың қажылыққа келуі мен олардың арасында тыңшылар мен барлаушылардың бар болуы өте күмәнді болды (Бессмертная, 2018:12-14). Мұнда басты күдік Осман империясының сұлтандары Орта Азия мен басқа да мұсылман елдеріне көтеріліс ұйымдастыру мақсатында оларды қосымша күш ретінде біріктіру болды. Осы себеппен Қажылыққа сапар шегушілерге қатаң бақылау орнады.

Алайда, қажылыққа аттанушылардың қатары азайғанымен мүлдем тоқтап қалмады. Қажылық кезінде қажылыққа ниет еткен және Түркияны жақын тұтқан, сондай-ақ Ислам дінін терең ұстанушыларға материалдық көмек көрсету мақсатында кітапшалар мен үндеулер таратылды. Басты күмән осында еді. Еуропалық державалар тарапынан туындаған мұндай күдік туғызатын дүниелер мен ойлар олардың Ислам дінін түсінбеуінің салдары екені анық еді. Бірақ, мұның барлығы жалған күдіктен туған саясат еді. Себебі, қажылық сапар діни парыз болғандықтан, әрбір мұсылман сапарға ешқандай теріс пиғылмен аттанбауы тиіс болды (Бороздин, 2010:156-160).

Бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуына орай 1914 жылдан бастап мұсылмандардың қажылық сапарға аттануы қиынға түсті. Қажыға аттану қиындап, тіпті де мүмкін болмай қалды. Қажылық соғыс үдей түскен сайын қиындап, біраз уақытқа тоқтатылды. Бұған көптеген адамдар дайын болып, алайда Қажылық парызды орындау қиындық тудырды. Дегенмен, XIX ғасырдың 70-80 жылдарына бастап, Бірінші Дүниежүзілік соғысқа дейінгі уақыт аралығында түркістандық мұсылмандар Осман мемлекетімен, яғни Анадолы түркілерімен тығыз қарым-қатынастар орната алды. Соның бір бағыты – халықтар арасында мәдениет пен рухани жаң-

ғырудың өзіндік орны қалыптасты. Халықтар мен мемлекеттер арасында тек саяси, әлеуметтік байланыстар ғана емес, сондай-ақ мәдени-гуманитарлық байланыстар да кеңейіп дамыды. Дегенмен, соғыс кезінде де Қажылыққа барғандар болды. Үндістаннан, Бұхарадан, Ресейден және әсіресе Қазан мен Ауғанстаннан Мединеге келіп, соғысқа байланысты Мәдинада қалып қойған қажыларға Осман мемлекеті қажетті көмек көрсетті (Ottoman Documents, 2011: 199).

Қорытынды

Қорытындылай келе, Орта Азиядағы, дәлірек айтқанда Түркістан өлкесінің түркі-мұсылман халықтары Меккеге қажылық етуі әр түрлі байланыстардың орын алуына себепкер болып, соның ішінде ең негізгілері саяси, идеологиялық, түрікшілдік, панисталистік бағытта болып, сонымен қатар, айта кететін ең бір негізгі саласы ол – рухани және мәдени-гуманитарлық байла-

ныстар болды. Түркістандық мұсылмандардың ұзақ жылдар бойына, әсіресе XIX-XX ғасырлардың тоғысқан шағында осы Ислам діні үшін маңызды сапарды орындауы осы аймақ халқының өз дініне берік болғандығын дәлелдесе, екінші жағынан аймақта діни білімнің артуына ықпал етті. Қазіргі Орта Азия мен Қазақстан халықтары арасында Ислам дінінің құндылықтары артып, жергілікті халық исламдық мәдениетті мейлінше терең үйреніп, діннің қағидаларын берік ұстанды. Араб елдерінен, сонымен бірге Түркиядан діни кітаптарды алып келуі және Ыстамбұлда белгілі бір уақыт бойы тұрақтап, тіпті қоныстап қалуы, сол жерде діни білім алуы оң әсер етті. Қорыта айтқанда, түркістандық мұсылмандардың Қажылық сапары барысында орын алған қатынастардың мәдени және рухани мән-мазмұны терең болып, ол осы Қажылықтың түркі халықтары арасында түркілік руханияттың және мәдени-гуманитарлық байланыстың негізгі тірегі болғандығын айқындады.

Әдебиеттер

- Anisimov O.V. (2023), The Russian Empire as a Regulator of the Hajj and Russian Orthodox Pilgrimage. Vestnik of Saint Petersburg University. History, – vol. 68, Issue 2, pp. 549-556.
- Baymirza Hayit. (1999), Türkistan’ dan Osmanlı Devletine: Türk-İslam Kültürü Üzerine Bazı İzahatlar. // Akademik Araştırmalar Dergisi, – №3, – S.1-6
- BOA. (Osmanlı Arşivi) DH. MUi, BOA.A. MKT. MHM
- Bernard Lewis. (1961), The Emergence of Modern Turkey. – Oxford University Press, – 511 p.
- Belgelerle Osmanlı-Türkistan ilişkileri (XVI-XX. yüzyıllar). (2004). T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ed.Yusuf Sarıнай – İstanbul: – 277 s
- Mehmed Şakir. (2009). Halife II. Abdülhamid’in hac siyaseti. – İstanbul: Timaş Yayınları, – 364 s.
- Seyfettin Erşahin. (1999). Osmanlı Devleti Ve Türkistan Müslümanlarının Hac Seferleri (Çarlık Döneminden Günümüze). // Diyanet İlmi Dergisi. – Cilt: 35 – №1. – S. 235-248
- Yusuf Gökalp, Osman Eyüpoğlu. (2018), ‘Туркестанский Сборник’ (Түркiстан Дерлемеси)’ ve Орта Азия Динi Дüşüncesi Аçısından Kaynaklık Değeri. // Ош Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi, – Sayı 25. – S. 69-86
- History of Central Asia in Ottoman Documents. (2011). Volume II. Spiritual and religious ties. – Samarkand: ICAS, STA. – 222 p.
- Smith, Grace Martin, (1980). «The Uzbek Tekkes of Istanbul», Der Islam №57 – P 130-139.
- Mehmet Saray. (2000), Hanlıklar Döneminde Osmanlı Devleti’nin Türkistan Siyaseti. // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. – Sayı IV, – S. 17-20.
- Çetin Nursulu. (2017). Ыстамбұлдағы Түркiстан теккелерi, (Түркçеден Kazакçaya). Terc. İstanbul’daki Türkistan Tekkeleri, Komisyon, Ed. Prof. Dr. Ahmet Emre Bilgili. – İstanbul.– 294 s.
- Yusuf Sarıнай. (2019). Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi. Olarak İstanbul. // Bilig – Sayı 88. – S. 1-18.
- Zarcone, Thierry (2008), “Doğulu ve Batılı Yolcuların İtibalarında Buhara Tekkesi”, // 3. Uluslararası Tarih Yarımada Sempozyumu, – İstanbul – S. 52-58.
- Zarcone, Thierry, (2011). Kudüs’teki Орта Асыалı ve Hintli Sufi Hacıлар, Çev: Berna Akkıyal, – İstanbul: KABCICI YAYINLARI. – 205 s.
- Абидулин А.М. (2008). Символизм и власть во время правления султана Абдул-Хамида II. // Власть. – Вып. 10. М., – С. 125–129.
- Авшарова М.П., (1940). Бенедиктова Н.Н. Материалы к библиографии мусульманского паломничества в Средней Азии. – Ташкент, – 40 с.
- Айлин Кейн. (2021). Российский хадж. Империя и паломничество в Мекку (пер. с англ. Р. Ибатуллина) / А. Кейн. – М.: Новое литературное обозрение, – 296 с.
- Бессмертная О.Ю. (2018). «Алые розы Востока»: «панисламизм», ориентализм и шпиономания в последние мирные годы Российской империи. Разведывательная империя? // Шаги / Steps. Т. 4. № 1. С. 9-44.

- Брилев Д. (2020). На пути в Мекку: Одесса как общеимперский центр мусульманского. // ISLAMOLOGY. – №1. – том. 10 – С. 130-143
- Бороздин С.С. (2010). Распространение идей Панисламизма в Туркестане (начало 20 в.) / С.С. Бороздин // Известия Уральского государственного университета. Сер. 2, Гуманитарные науки. – N 4 (82). – С. 155-162
- Васильев А.Д. (2000). «Знамя и меч от падишаха». Политические и культурные контакты ханств Центральной Азии и Османской империи (середина XVI – начало XX вв.). – М.: Институт востоковедения РАН; – 2014. – 356 с.
- Васильев А.Д. (2020). Панисламизм и политика Османской империи в Центральной Азии в последней трети XIX в. // Центральная Азия на перекрестке европейских и азиатских политических интересов: XVIII–XIX вв. Сборник научных трудов. Санкт-Петербург, 24-28 августа. – С. 215-228.
- Қырғызбай Өтеш. (2018). Қажылыққа алғаш барған қазақтар. // Ана тілі. 17 Мамыр,
- Кұрманбаева Г. (2016). Қазақ елінің Қажылық тарихы. muftyat.kz <https://www.muftyat.kz/kk/articles/islam-and-society/2016-09-01/19389-aza-eln-azhyilyi-tarihi/>
- Лаумулин М.Т. (2019). Әлемдік ориенталистикадағы Қазақстан: Шетелдік шығыстанудағы қазақтардың тарихын, мәдениетін және этнографиясын зерттеу. – Нұр-Сұлтан: ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ, – 472 б.
- Литвинов В.П. (2015). Российская дипломатия на Востоке и ее роль в обеспечении нужд паломников-мусульман (вторая половина XIX – начало XX вв.) / В.П. Литвинов // Пространство и Время. – № 1-2(19-20). – С. 398-402.
- Литвинов В.П. (2014). Государственное регулирования регионального паломничества мусульман Туркестана (1865-1917) // Вестник КРСУ, Том 14. – № 11. – С. 52-58
- Мұхтарова Г.Р. (Абдраимова), (2009). Қазақстандағы ислам діні: қажылық (XIX-XX ғ. басы). / Материалдар жинағы. – Алматы: Баспалар үйі, – 592 б.
- Набиев Р.А., Гафаров А.А. (2012). Связи с Исламским миром как фактор укрепления единства и традиций Российских мусульман. (XIX – начало XX в.). // УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ Казанского Университета. Гуманитарные науки. – Том 154, кн. 3 – С. 36-47.
- Нуриманов И.А. (2019). Становление паломнических маршрутов мусульман Российской империи в Аравию во второй половине XIX – начале XX в. // ВЕСТНИК Моск. Ун-та. Сер. 13. Востоковедение. №2. – С. 74-88
- Салиев А.А. (2019). Религиозная составляющая политики Османской империи в Средней Азии в XIX – начале XX вв. // История: Факты и Символы –№1(18), – С. 127-133
- Смағұлова С.О. (2015). «Қазақ» газетіндегі қажылық мәселесі /С.О. Смағұлова // Отан тарихы, – № 3. – Б.110-118.

References

- Anisimov O.V. (2023), The Russian Empire as a Regulator of the Hajj and Russian Orthodox Pilgrimage. Vestnik of Saint Petersburg University. History, vol. 68, issue 2, pp. 549–556.
- Baymirza Hayit. (1999), Türkistan’ dan Osmanlı Devletine: Türk-İslam Kültürü Üzerine Bazı İzahatlar. [From Turkistan to the Ottoman Empire: Some Explanations on Turkish-Islamic Culture]. // Akademik Araştırmalar Dergisi, – №3, – S.1-6
- BOA. (Ottoman Archive) DH. MUİ, BOA.A. MKT. MHM
- Bernard Lewis. (1961), The Emergence of Modern Turkey. – Oxford University Press, – 511 p.
- Belgelerle Osmanlı-Türkistan ilişkileri (XVI-XX. yüzyıllar). (2004). T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, [Ottoman-Turkistan relations with documents (XVI-XX centuries)] Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ed.Yusuf Sarıнай – İstanbul: – 277 s
- Mehmed Şakir. (2009). Halife II. Abdülhamid’in hac siyaseti. [Caliph II. Abdulhamid’s pilgrimage policy.]. – İstanbul: Timaş Yayınları, – 364 s.
- Seyfettin Erşahin. (1999). Osmanlı Devleti Ve Türkistan Müslümanlarının Hac Seferleri (Çarlık Döneminden Günümüze). [The Pilgrimage of the Ottoman Empire and the Muslims of Turkistan (From the Tsarist Era to the Present)]. // Diyanet İlmî Dergisi. – Cilt: 35 – №1. – S. 235-248
- Yusuf Gökalp, Osman Eyüpoğlu. (2018), ‘Туркестанский Сборник’ (Türkistan Derlemesi)’ ve Orta Asya Dini Düşüncesi Açısından Kaynaklık Değeri. [(Turkestan Collection)’ and Its Source Value for Central Asian Religious Thought.]. // Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi, – Sayı 25. – S. 69-86
- History of Central Asia in Ottoman Documents. (2011). Volume II. Spiritual and religious ties. – Samarkand: IICAS, STA. – 222 p.
- Smith, Grace Martin, (1980). «The Uzbek Tekkes of Istanbul», [The Uzbek Tekkes of Istanbul]. // Der Islam. – №57 – P 130-139.
- Mehmet Saray. (2000), Hanlıklar Döneminde Osmanlı Devleti’nin Türkistan Siyaseti. [Turkistan Politics of the Ottoman State in the Period of the Khanates]. // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. – Sayı IV, – S. 17-20.
- Çetin Nursulu. (2017). Ыстамбұлдағы Түркістан теккелері, (Türkçeden Kazakçaya). Terc. İstanbul’daki Türkistan Tekkeleri, [Turkistan Lodges in Istanbul]. Ed. Prof. Dr. Ahmet Emre Bilgili. İstanbul. – 294 s.
- Yusuf Sarıнай. (2019). Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi. Olarak İstanbul. [Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi. Olarak İstanbul]. // Bilig, – Sayı 88. – S. 1-18.
- Zarcone, Thierry (2008), “Doğulu ve Batılı Yolcuların İntibalarında Buhara Tekkesi”, 3. Uluslararası Tarih Yarımada Sempozyumu, [Bukhara Lodge in the Impressions of Eastern and Western Travelers]. – İstanbul – S. 52-58.
- Zarcone, Thierry, (2011). Kudüs’teki Orta Asyalı ve Hintli Sufi Hacılar, Çev: Berna Akkıyal, [Kudüs’teki Orta Asyalı ve Hintli Sufi Hacılar]. – İstanbul 205 s.
- Abidulin A.M. (2008). Simvolizm i vlast vo vremya pravleniya sultana Abdul-Hamida II [Symbolism and power during the reign of Sultan Abdul-Hamid II]. // Vlast. – Vyp. 10. M., – S. 125–129.

- Avşarova M.P., (1940). Benediktova N.N. Materialy k bibliografii musulmanskogo palomnichestva v Srednei Azii. [Materials for the bibliography of the Muslim pilgrimage in Central Asia]. – Taškent, – 40 s.
- Ailin Kein. (2021). Rossiiskii hadj. Imperiya i palomnichestvo v Mekku (per. s angl. R. İbatullina) / A. Kein. [Russian Hajj: Empire and the Pilgrimage to Mecca]. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, – 296 s.
- Bessmertnaya, O. Yu. (2018). “Alye rozy Vostoka”: “Panislamizm”, orientalizm i shpionomaniia v poslednie mirnye gody Rossiiskoi imperii. Razvedyvatel’naia imperiia? [“The scarlet roses of the Orient”: “Pan-Islamism”, Orientalism, and spymania in the last peaceful years of the Russian Empire. An empire of intelligence?]. Shagi / Steps, 4(1), 9-44.
- Brilev D. (2020). Na puti v Mekku: Odessa kak obshcheimperiiskii tsentr musulmanskogo. [On the way to Mecca: Odessa as the all-imperial center of the Muslim]. // ISLAMOLOGYY. – №1. – Tom. 10 – S. 130-143
- Borozdin S.S. (2010). Rasprostranenie idei Panislamizma v Turkestane (nachalo 20 v.). [Spread of the ideas of Pan-Islamism in Turkestan (beginning of the 20th century)]. // İzvestiya Uralskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. 2, Gumanitarnye nauki – N 4 (82). – S. 155-162
- Vasilev A.D. (2000). «Znamya i mech ot padişaha». Politicheskie i kulturnye kontakty hanstv Tsentralnoi Azii i Osmanskoï imperii (seredina XVI – nachalo HH vv.). [The Banner and the Sword from the Padishah]. Political and cultural contacts between the khanates of Central Asia and the Ottoman Empire (mid-16th – early 20th centuries)]. – M.: Institut vostokovedeniya RAN; – 2014. – 356 s.
- Vasilev A.D. (2020). Panislamizm i politika Osmanskoï imperii v Tsentralnoi Azii v poslednei treti XIX v. [Pan-Islamism and the policy of the Ottoman Empire in Central Asia in the last third of the 19th century]. // Tsentralnaya Aziya na perekrestke evropeiskih i aziatskih politicheskikh interesov: XVIII–XIX vv. Sbornik nauchnykh trudov. – Sankt-Peterburg, 24-28 avgusta, – S. 215-228.
- Qyrǵyzbai Öteş. (2018). Qajylyqqa alǵaş barǵan qazaqtar. [The first Kazakhs who went on Hajj]. // Ana tılı. 17 Mamyр,
- Qürmanbaeva G. (2016). Qazaq eliniñ Qajylyq tarihy. [History of Hajj of the Kazakh country]. muftyat.kz <https://www.muftyat.kz/kk/articles/islam-and-society/2016-09-01/19389-aza-eln-azhyily-tarihy/>
- Laumulin M.T. (2019). Älemdik orientalistikadaǵy Qazaqstan: Şeteldik şyǵystanudaǵy qazaqtardyñ tarihyñ, mädenietniñ jäne etnografiyasyn zertteu. [Kazakhstan in World Orientalism: Studying the History, Culture and Ethnography of Kazakhs in Foreign Oriental Studies]. – Nür-Cültan: QR Prezidenti janyndaǵy QSZİ, – 472 b.
- Litvinov V.P. (2015). Rossijskaya diplomatiya na Vostoke i ee rol’ v obespechenii nuzhd palomnikov-musul’man (vtoraya polovina XIX – nachalo XX vv.). [Russian diplomacy in the East and its role in meeting the needs of Muslim pilgrims (the second half of the 19th – early 20th centuries)]. // Prostranstvo i Vremya. – № 1-2(19-20). – S. 398-402.
- Litvinov V.P. (2014). Gosudarstvennoe regulirovaniya regional’nogo palomnichestva musul’man Turkestana (1865-1917). [State regulation of the regional pilgrimage of Muslims of Turkestan (1865-1917)]. // Vestnik KRSU, Tom 14. – № 11. – S. 52-58
- Mühtarova G.R. (Abdraimova), (2009). Qazaqstandaǵy islam dını: qajylyq (HIH-HH ğ. basy). [Islamic religion in Kazakhstan: Hajj (beginning of XIX-XX centuries)]. / Materialdar jinaǵy. – Almaty: Baspalar üi, – 592 b.
- Nabiev R.A., Gafarov A.A. (2012). Svyazi s Islamskim mirom kak faktor ukrepleniya edinstva i tradicij Rossijskikh musul’man (XIX – nachalo XX v.). [Relations with the Islamic world as a factor in strengthening the unity and traditions of Russian Muslims]. // UCHENYE ZAPISKI Kazanskogo Universiteta. Gumanitarnye nauki. – Tom 154, kn. 3 – S. 36-47.
- Nurimanov I.A. (2019). Stanovlenie palomnicheskikh marshrutov musul’man Rossijskoj imperii v Araviyu vo vtoroj polovine XIX – nachale XX v. [Formation of pilgrimage routes of Muslims of the Russian Empire to Arabia in the second half of the 19th – early 20th centuries]. // VESTNIK Mosk. Un-ta. – Ser. Vostokovedenie. – №2. – S. 74-88
- Saliev A.A. (2019). Religioznaya sostavlyayushchaya politiki Osmanskoj imperii v Srednej azii v XIX – nachale HKH vv. [The religious component of the policy of the Ottoman Empire in Central Asia in the 19th – early 20th centuries]. // Istoriya: Fakty i Simvoly. – № 1 (18), – S. 127-133
- Smaǵūlova S.O. (2015). «Qazaq» gazetindegi qajylyq mäselesi. [«Qajylyq issue in «Qazaq» newspaper]. // Otan tarihy, – № 3. – 110-118 b.

Авторлар туралы мәлімет:

- Нұржігіт Момынбекұлы Абдукадыров – PhD, доцент, дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Қазақстан, Алматы қ. E-mail: nurjigit.85.kanuni@gmail.com
- Бекмұрат Рахымбердиевич Найманбаев – т.ғ.д., профессор, Қазақстан тарихы кафедрасы, ОҚМПУ. Қазақстан, Шымкент қ.,
- Сафура Сапарғалиевна Калдыбаева – PhD, аға оқытушы, тұрақты даму бойынша юнеско кафедрасы әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Қазақстан, Алматы қ.

Сведения об авторах:

- Нуржигит Момынбекович Абдукадыров – PhD, доцент кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения, КазНУ им. аль-Фараби. Казахстан, г. Алматы. E-mail: nurjigit.85.kanuni@gmail.com
- Бекмурат Рахымбердиевич Найманбаев – д.и.н.ғ профессор кафедры истории Казахстана ЮКГПУ, Казахстан, г. Шымкент,
- Сафура Сапарғалиевна Калдыбаева – PhD, старший преподаватель кафедры юнеско по устойчивому развитию КазНУ им. аль-Фараби. Казахстан, г. Алматы.

Келін түсті: 29.06.2023
Қабылданды: 20.04.2024